

# EL COMERÇ PROTOHISTÒRIC AL NORD DE L'ILLA DE MALLORCA\*

Mallorca, comerç mediterrani, protohistòria.

**Joan Sanmartí\*\*    Jordi Hernández Gasch\*\*    Magdalena Salas**

*Este trabajo es un ensayo de aproximación tipológica y cuantitativa al comercio protohistórico del norte de la isla de Mallorca con el mundo mediterráneo, basado en los datos obtenidos en trabajos recientes en tres yacimientos de características diversas: una necrópolis (Illa dels Porros), un santuario (Punta des Patró) y un poblado (Ses Païsses). La naturaleza de este comercio es diferente de la que se documenta en la costa ibérica, ya que en Mallorca predomina de manera absoluta el material anfórico.*

Mallorca, comercio mediterráneo, protohistòria.

*This paper is a typological and quantitative approach to the protohistoric trade of the north of the island of Mallorca with the Mediterranean world, based on data obtained from excavations at three sites of diverse characteristics: a necropolis (Illa dels Porros), a sanctuary (Punta des Patró), and a settlement (Ses Païsses). The nature of this trade is different to that documented on the Iberian coast, in that Mallorca is completely dominated by amphoric material.*

Mallorca, Mediterranean trade, protohistory.

*Cet article est un essai d'approche typologique et quantitative du commerce protohistorique du nord de l'île de Majorque avec le monde méditerranéen, basé sur les données obtenues au cours de fouilles récentes dans trois gisements de caractéristiques diverses: une nécropole (Illa dels Porros), un sanctuaire (Punta des Patró) et un village (Ses Païsses). La nature de ce commerce est différente de celle documentée sur la côte ibérique puisque le matériel amphorique prédomine à Majorque.*

Majorque, Commerce méditerranéen, protohistoire.

107

## INTRODUCCIÓ

La presència de materials d'importació en els jaciments protohistòrics mallorquins ha estat reconeguda des de fa molt de temps, a partir de recollides superficials i treballs d'excavació d'abast més o menys important. Més particularment, el descobriment i excavació de jaciments com la factoria ebusitana de Na Guardis o del nucli del Turó de ses Bèies han permès una primera avaluació seriosa i de conjunt sobre l'abast de les relacions comercials de l'illa de Mallorca amb la resta del món mediterrani durant la Protohistòria, suficient per reconèixer les principals àrees de procedència de les importacions, la naturalesa d'aquestes i les diferents associacions en

cada moment històric, si més no a partir del segle IV aC (Guerrero 1999). Aquest coneixement, emperò, s'ha vist limitat fins al present pel petit nombre conegut, o estudiable, o publicat, de conjunts de materials ben datats i d'una entitat suficient per a permetre'n una quantificació precisa, que permeti establir de forma més precisa el volum real de les importacions en el conjunt del material, la importància relativa dels diferents tipus de material d'importació (àmfora, vaixel·la, ceràmica comuna, lucernes) i el pes relatiu de les diferents zones de producció. Així, en l'important treball esmentat més amunt només s'han pogut donar dades quantificades sobre dos jaciments, Na Guardis i el Puig de sa Morisca –directament investigats per l'autor– (*ibidem* 129-130),

\* Aquest treball s'ha realitzat amb el suport del projecte "La conservación, transporte y transformación de productos alimenticios en la Protohistoria" (BHA 2000-0727-C03-01), finançat per la Direcció General de Investigació

\*\* Universitat de Barcelona

el primer dels quals, en tant que factoria ebusitana, probablement no és del tot representatiu de la realitat de consum de productes importats dins la societat indígena.

En aquest treball pretenem aportar una primera aproximació al tema a partir de la documentació recuperada en excavacions recents en tres jaciments del nord de l'illa: la necròpoli de s'Illa des Porros (Santa Margalida), el santuari de sa Punta des Patró (Santa Margalida) i el poblat de ses Païsses (Artà) (Fig. 1). El fet que es tracti de jaciments de característiques i funcions molt diferents suposa un avantatge important per al nostre objectiu, ja que permet una visió de conjunt que no és possible obtenir a partir únicament d'una sola categoria funcional de jaciment. En efecte, és del tot evident que el nombre i natura dels materials d'importació variava molt considerablement en la societat talaïòtica segons el context (religiós, funerari, habitacional), de manera que només resulta possible assolir una visió relativament pròxima a la realitat del comerç exterior a partir de la suma de la documentació obtinguda en jaciments de característiques diferents.

El sistema de quantificació utilitzat és el proposat per l'equip d'investigació de Lattes (Py/Adroher 1991; Asensio/Sanmartí 1998).

## DOCUMENTACIÓ

### LA NECRÒPOLI DE S'ILLA DES PORROS

#### El jaciment

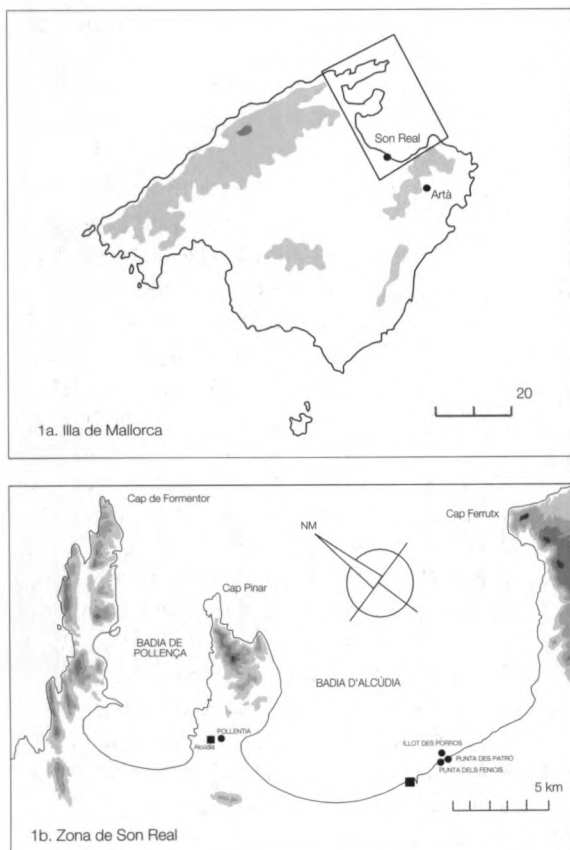
El jaciment és situat dins del terme municipal de Santa Margalida, a la part meridional de la badia d'Alcúdia, damunt d'un petit illot de forma vagament el·lipsoidal, d'uns 70 m per 45 m, situat a uns 50 m de la línia de costa i a uns 500 m a l'oest de la gran necròpolis de Son Real (o Punta dels Fenicis) (Tarradell 1964), amb la qual guarda una relació evident (Fig. 1). Les restes arqueològiques es concentren a la meitat meridional, ja que la resta de l'illot a penes s'aixeca per damunt del nivell del mar i és batut per les onades; no sembla probable que mai hi hagi hagut en aquesta zona cap tipus d'ocupació humana. A la meitat sud l'alçada arriba a 2,5 m sobre el nivell del mar, la qual cosa ha fet possible la conservació d'estructures i sediments, així com l'existència d'una vegetació característica, que dona el seu nom a l'illot.

Els treballs d'excavació a s'Illa des Porros es van iniciar l'any 1959 sota la direcció del Dr. Miquel Tarradell, llavors catedràtic d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica de la Universitat de València, i es van continuar fins al 1969. Aquests treballs van portar a la llum tres grans cambres funeràries de forma vagament circular, que el Dr. Tarradell va designar amb els noms de "cercles" A, B i C. A més, també es van excavar altres estructures funeràries a la part sud-occidental de l'illot. L'any 1994 s'hi van reprendre els treballs, sota la direcció del propi M. Tarradell, de J. Hernández i de J. Sanmartí. Aquesta nova intervenció va permetre finalitzar l'excavació i procedir a la restauració del conjunt (Hernández et alii 1998).

#### Els materials

La presència de materials d'importació és molt escadussera, amb la sola excepció de les denes de collaret de pasta vítria –se n'han recuperat prop de dos milers–, considerades habitualment com de producció púnica i que molt sovint formaven part dels objectes d'ornamentació personal amb què eren dipositats els cadàvers (Fig. 2, núm. 1-17). També cal esmentar la presència d'alguns objectes de bronze que, sens dubte, tenen un origen exòtic. Alguns són originaris de la costa ibèrica, concretament una sivella de cinturó de garfis del tipus C2 de Cerdeño, datable del segle VI aC (Fig. 2, núm. 21) –i únic objecte d'aquest tipus documentat fins al moment a l'illa de Mallorca–, una fíbula de tipus La Tène, atribuïble al grup 3, subgrup b d'E. Cuadrado (Fig. 2, núm. 18), que el data al Cigarralejo de la primera meitat del segle IV aC (Cuadrado 1978), i dues fíbules anulars; una d'aquestes, encara que mal conservada, deu correspondre, a jutjar pel dibuix que n'ha estat publicat (Tarradell 1964, p. 26, fig. 14, núm. 296), a la família

Figura 1. Mapes de situació dels jaciments estudiats.



d'agulla fixa, que apareix entorn al 500 aC i perdura fins als primers decennis del segle II aC (Daugas/Tixier 1978, p. 138); la segona, amb arc a *navicella* (Fig. 2, núm. 19), correspon al tipus 1.5.a de Daugas i Tixier (Tarradell 1964, p. 26, fig. 14, núm. 160), datable entre el segle III aC i el segle I aC. El jaciment ha donat també un anell grec de bronze, datable sens dubte d'època clàssica –molt probablement del segle IV aC (Boardman/Vollenweider 1978, p. 124; Richter 1968, 112-113, 118-119 i 130)–, en el qual es representa un gos atacant una oca o una perdiu (Fig. 2, núm. 20). Finalment, hem de recordar la troballa d'un fragment de nansa pertanyent a una *oinochoé* etrusca de bronze (Fig. 2, núm. 21); té la forma característica de palmeta en àncora (Jacobstahl, Langsdorff 1929, 45), que es troba tant en les *oinochoai* trilobulades com en les de bec oblic (*Schnabelkanne*) (Bouloumié 1973, 217) que es daten del segle V aC (Brown 1960, 130 i lám. XLVI C1 i C2) o del final de la centúria anterior (Joffroy 1954, 32-34 i lám. XXVII). Pel que fa als materials ceràmics d'importació, la seva presència només pot ser qualificada d'insignificant, inferior a l'1 % sigui quin sigui el sistema de càmput que s'utilitzi. Les produccions més ben representades són l'àmfora púnica ebusitana, de la qual s'ha recuperat un fragment de vora tipus PE 14 (Fig. 3, núm. 2) i alguns fragments de paret atribuïbles al tipus PE 25 o PE 41, i la ceràmica ibèrica, que no ha donat formes, excepte un fragment de nansa d'àmfora. La vaixel·la d'importació és representada únicament per un fragment de fons i un fragment de nansa d'una copa, molt probablement àtica (Fig. 3, núm. 3-4). Hi ha també diversos fragments d'àmfora itàlica (Fig. 3, núm. 1 i 5-6), entre els quals cal destacar un fragment de vora de grecoitàlica (Fig. 3, núm. 5). Aquest reduïdíssim repertori de formes indica clarament, tenint en compte que la necròpoli fou utilitzada probablement durant uns sis segles, fins a quin punt els materials ceràmics importats són escassos en els jaciments funeraris, fet confirmat, per una altra banda, per la documentació obtinguda al cementiri pròxim de la Punta dels Fenícis (Hernández-Gasch 1998).

## EL SANTUARI DE SA PUNTA DES PATRÓ

### El jaciment

Aquest jaciment és situat a uns 25 metres del mar, davant per davant de la necròpoli de s'Illa des Porros (Hernández/Sanmartí 1998) i a uns 500 m de la ja esmentada necròpoli de la Punta des Fenícis (Tarradell/Hernández 1998). Va ser descobert l'any 1996 arran d'un espoli realitzat per excavadors furtius, i ha estat excavat sistemàticament entre 1998 i 2001. En la seva fase més avançada, datada del segle II aC, l'edifici és format per una cambra principal, presidida per un gran monòlit vertical en posició aproximadament central, i precedida per una avantcambra. Aquest edifici, però,

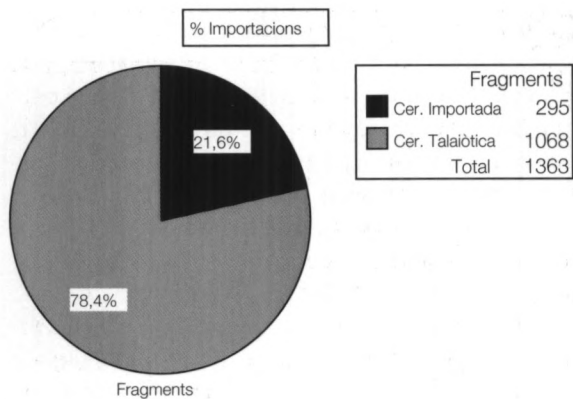
és resultat de la reconstrucció d'un santuari més antic, que s'estenia una mica més al nord-oest i que de moment no pot ser datat amb precisió, atès el petit nombre i caràcter poc explícit de les importacions que ha donat (dos fragments informes d'àmfora ibèrica i ebusitana respectivament); no es pot excloure, en tot cas, que l'edifici es remunti al segle VI aC, data que atribuïm a un fragment de vora de copa jònia tipus B2 trobada fora de context (Fig. 5, núm. 2). A més, ha estat possible excavar també alguns nivells formats a l'exterior de l'edifici a final del segle IV aC i inici del segle III aC que han donat un volum relativament important de material d'importació.

### Els materials

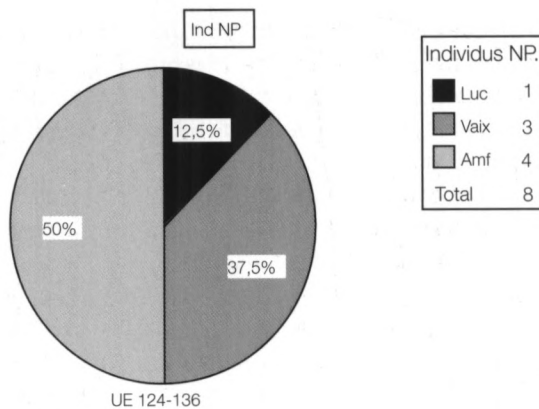
El moment més antic d'ús del lloc –probablement ja amb caràcter de santuari– és testimoni per un fragment de vora d'una copa jònia del tipus B2 (Fig. 5, núm. 2), que és, en la mesura del nostre coneixement, l'única peça d'aquest tipus coneguda fins al moment a les Illes Balears.

En la fàcies del segle IV aC, l'avaluació del volum de les importacions varia notablement segons si es fa un comptatge per fragments (21,6 %) (gràfic 1) o per individus (10,4 % no ponderat; 15,9 % ponderat per u), la qual cosa s'explica pel fet que es tracta sobretot de material amfòric (gràfic 4), que dóna un elevat nombre de fragments per individu, i perquè algunes produccions no són representades per fragments de vora o de fons. Pel que fa a les àrees de producció de les àmfors d'importació, els percentatges varien també considerablement segons el tipus de comptatge realitzat. Per fragments, la producció dominant és l'àmfora ibèrica (51,4 %) (gràfic 5), però aquest percentatge es redueix tan sols al 18,2 % en un càlcul per individus ponderat per u (el qual, atès el reduït nombre de materials i l'escassa dispersió espacial de les unitats estratigràfiques considerades, ens sembla més realista que per fragments) (gràfic 6). L'àmfora ebusitana constitueix el 36,4 % dels individus, i el 24,1 % dels fragments. La resta de produccions apareixen totes bastant mal representades, amb la sola excepció de l'àmfora coríntia, amb 19 fragments (= 6,6 %), tots els quals, però, sembla que corresponen a una única peça.

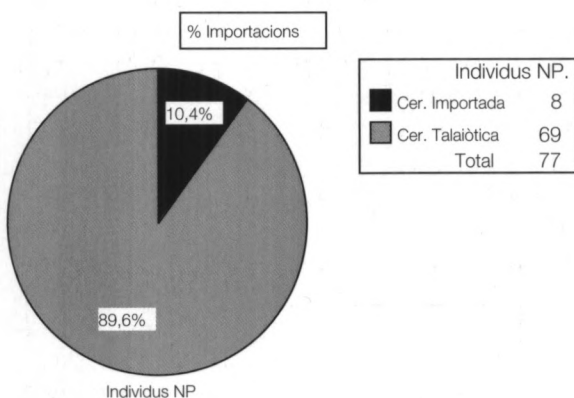
En conjunt, cal destacar la notable diversitat de procedències dels materials. En efecte, al costat de la producció ebusitana (tipus PE 14) (Fig. 4, núm. 3 i 5) i ibèrica (Fig. 4, núm. 1-2), ben documentades a Mallorca de fa temps, s'ha comprovat la presència d'àmfora púnica centremediterrània, d'àmfora massaliota (documentada únicament, en la mesura del nostre coneixement, al Puig de Sa Morisca) i d'àmfora coríntia (Fig. 4, núm. 4), fins ara absent a l'illa. Cal afegir a això un fragment de llàntia àtica (Fig. 4, núm. 6), d'un vas de vernís negre de producció indeterminada i alguns fragments de ceràmica ebusitana.



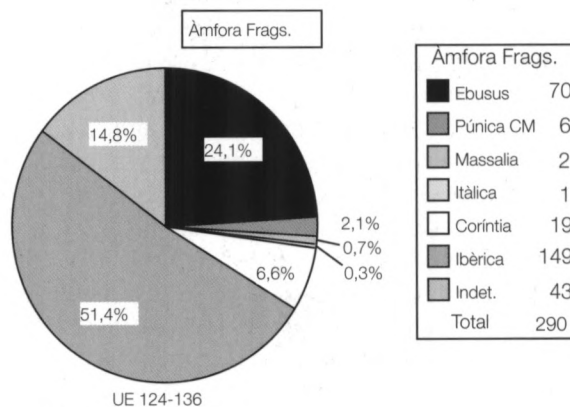
Gràfic 1.



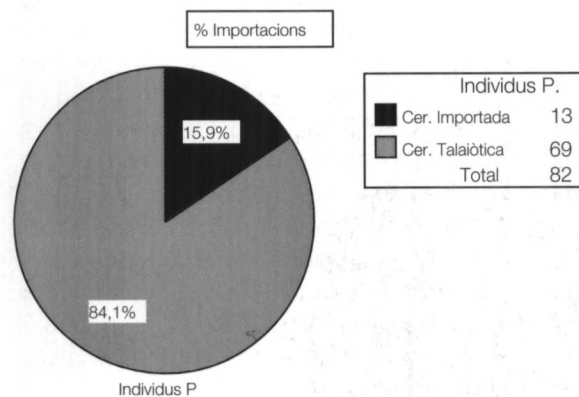
Gràfic 4.



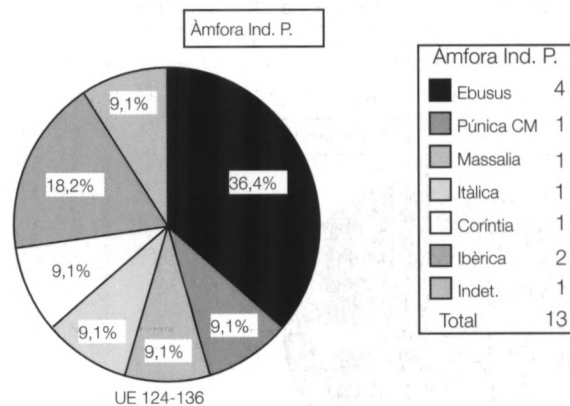
Gràfic 2.



Gràfic 5.



Gràfic 3.



Gràfic 6.

No hi ha cap evidència que el santuari estigués en ús durant el segle III i la primera meitat del segle II aC. Raons tipològiques i epigràfiques (presència d'un grafit llatí en un vas de ceràmica púnica) (Hernández-Gasch/Sanmartí/Velaza 2002) conviden a datar els nivells d'ús corresponents a la darrera fase d'utilització del recinte en un moment indeterminat dels dos darrers decennis del segle II aC. Aquests nivells, que han donat

un important conjunt de materials, corresponen probablement a un moment d'ús força breu –potser uns pocs episodis d'activitat ritual–, però ens sembla probable que el lloc s'hagués mantingut sempre molt net i que, per tant, la seva utilització anterior –fins a un moment difícil de determinar– no es tradís en el creixement de l'estratificació interna. Tot i que algunes peces poden ser anteriors, creiem que el material recuperat

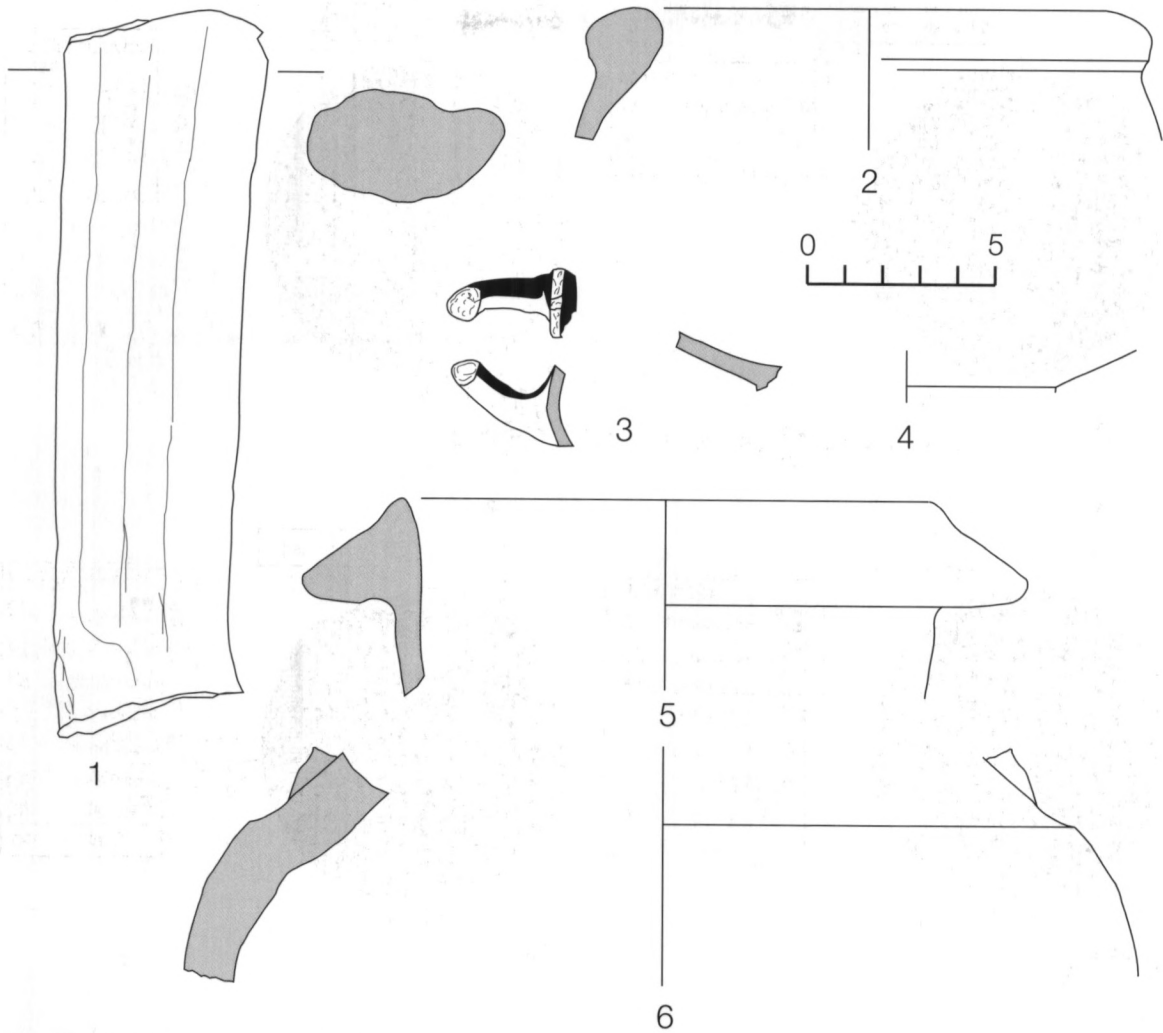
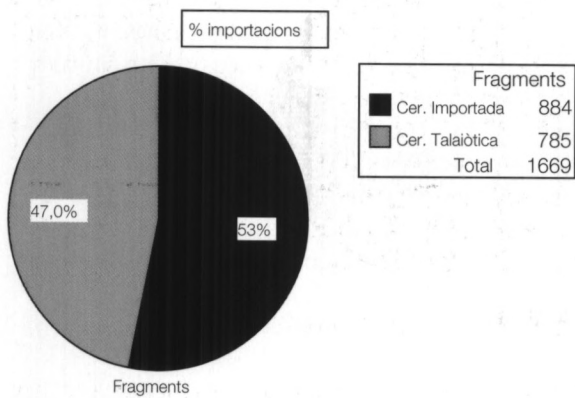
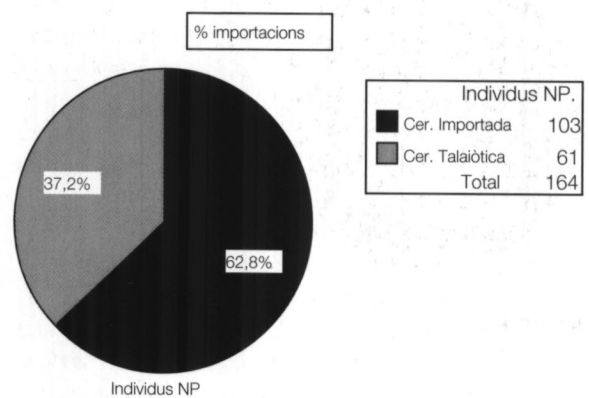


Figura 2. Materials ceràmics de s'Illa des Porros.



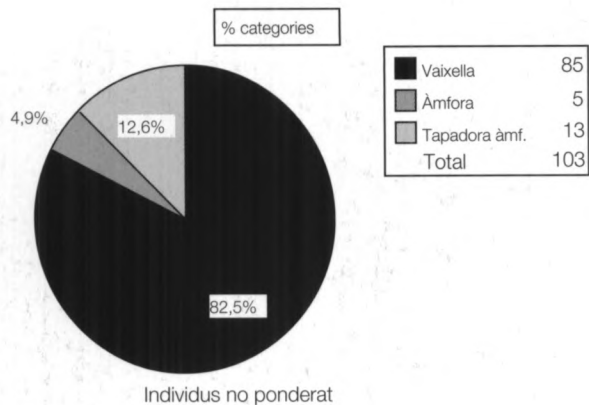
Gràfic 7.



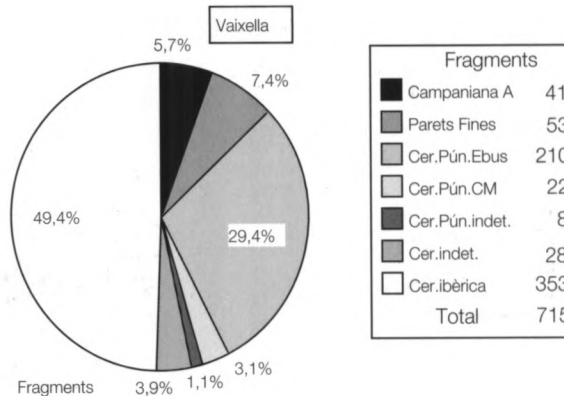
Gràfic 8.

en aquests nivells d'ús s'ha de datar de la segona meitat del segle II aC, i sobretot al final de la centúria. El volum de les importacions és extremament elevat, ja que constitueix el 53 % dels fragments i el 62,8 % dels individus. En la distribució per categories domina de forma

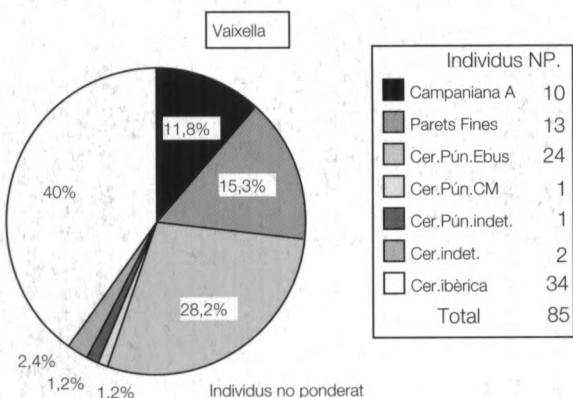
aclaparadora la vaixel·la, amb un 82,5 % dels individus (Gràfic 9) i un 80,9 % dels fragments, mentre que l'àmfora queda reduïda a tan sols un 4,9 % dels individus i un 14,4 % dels fragments. És, doncs, un panorama molt diferent del que es documentava en el segle IV aC.



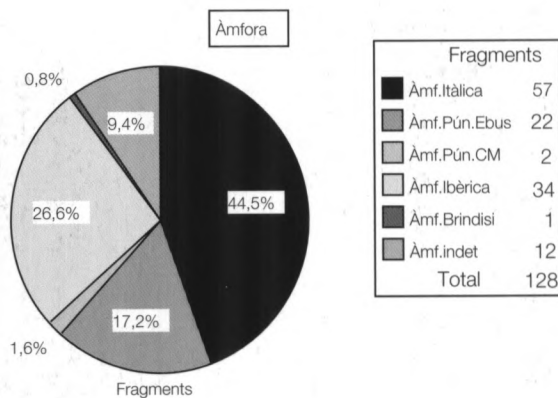
Gràfic 9.



Gràfic 11.



Gràfic 10.



Gràfic 12.

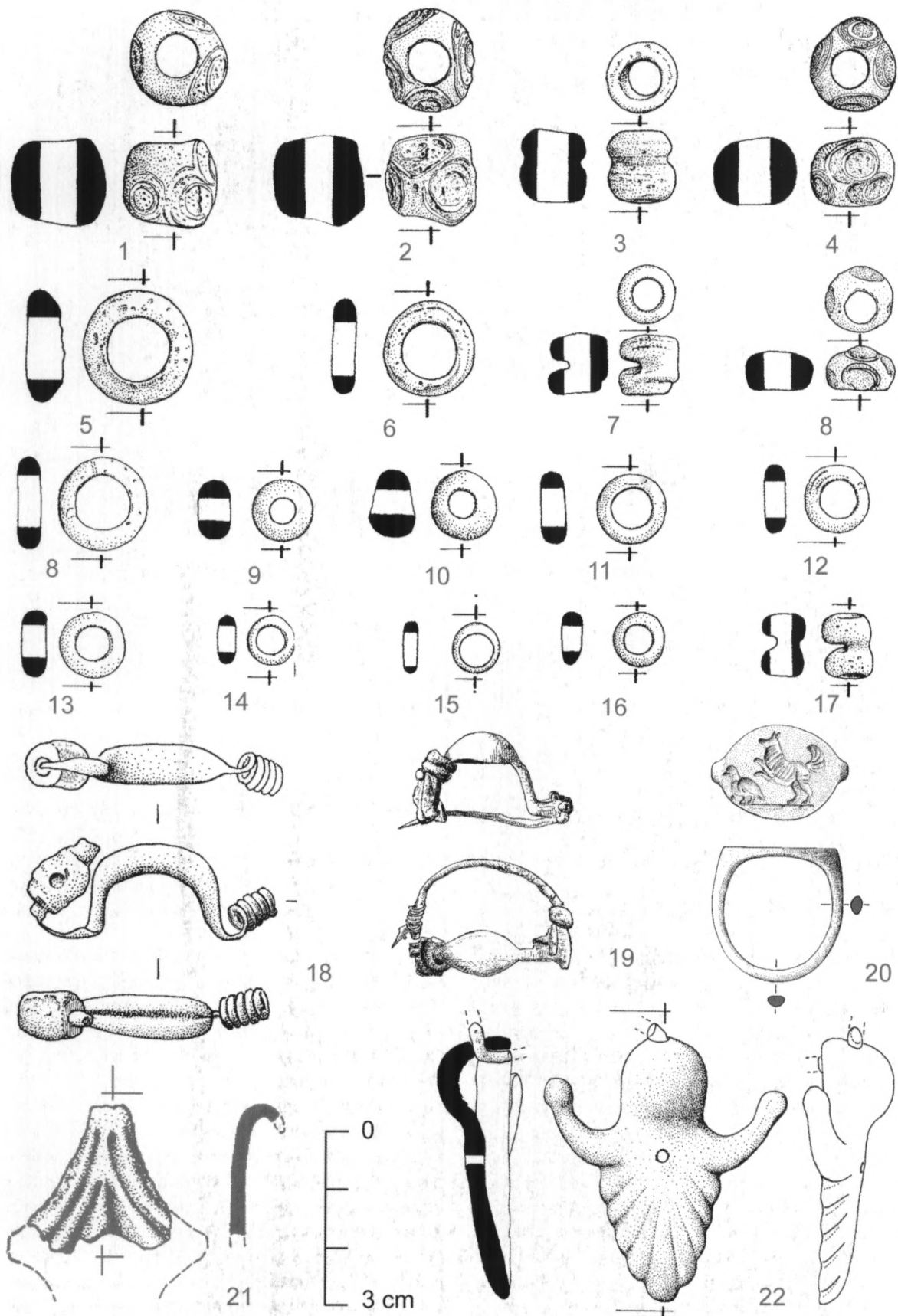
Dins la vaixella predomina molt àmpliament la ceràmica ibèrica, amb un total de 34 individus (40 % del total d'individus; 49,4 % dels fragments) (gràfic 10). Es tracta sobretot de ceràmiques grises (33 dels 34 individus) i, dins d'aquesta, de vasets bitroncocònics (29 individus) amb nansa vertical i decoració de filets en relleu al coll (Fig. 6, núm. 6-21). També de ceràmica grisa hi ha 4 pàteres amb vora reentrant (Fig. 6, núm. 2-5). L'únic vas ibèric oxidat és un *kalathos* amb decoració pintada (Fig. 6, núm. 1). És també molt abundant la vaixella de producció ebusitana, amb 24 individus (28,2 % dels individus; 49,4 % dels fragments). Les formes més freqüents són els bols lamb. 27ab (Fig. 7, núm. 3) i Lamb. 31 (Fig. 7, núm. 1-2), però també hi ha una copa / escudella forma Lamb. 28, de petita grandària (Fig. 7, núm. 5), una copa / escudella carenada i una gran gerra de forma Eb. 69 (Fig. 7, núm. 6). La ceràmica de vernís negre és exclusivament campaniana A, i se n'han comptabilitzat 10 individus (11,8 % dels individus; 5,7 % dels fragments); les formes representades són exclusivament vasos per beure (Lamb. 27c; Lamb. 31 i Lamb. 33a) (Fig. 8, núm. 5-11) xifra molt semblant a la dels vasos de parets fines (13 individus = 15,3 %; 7,4 % dels fragments) (Fig. 8, núm. 1-4). A tot això cal afegir una gerreta de ceràmica púnica centromediterrània (1,2 % dels individus; 3,1

% dels fragments) (Fig. 8, núm. 13), un bol carenat de ceràmica púnica de producció indeterminada (1,2 % i 1,1 % dels individus i dels fragments respectivament) (Fig. 8, núm. 12) i un gran bol amb vora lleugerament reentrant, de producció indeterminada, encara que probablement púnica segons el nostre criteri (Fig. 8, núm. 14).

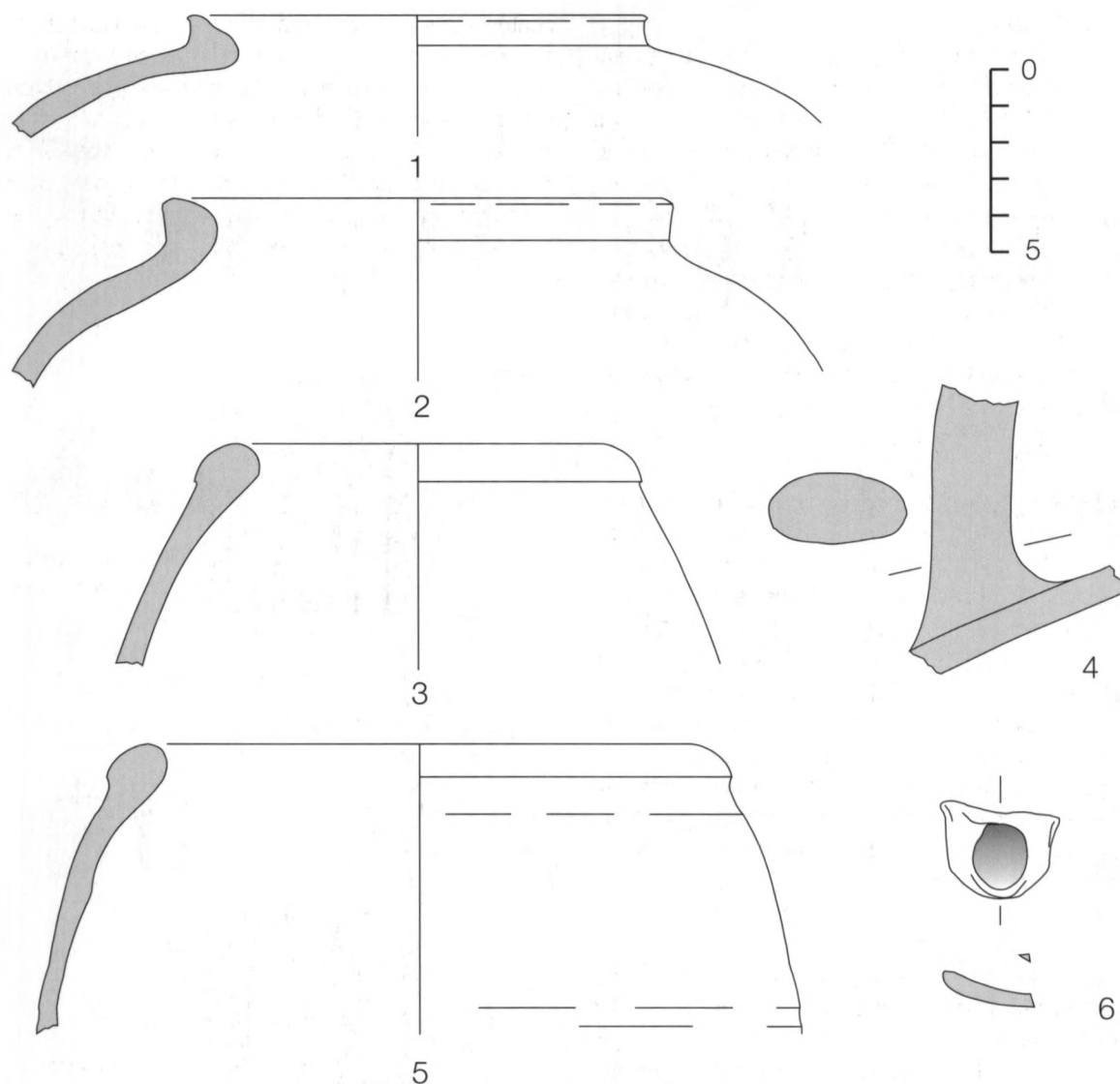
Pel que fa les importacions amfòriques, el seu nombre és relativament reduït. De fet, els nivells quantificats han donat únicament dos fragments de vora, que corresponen respectivament a una peça brindisina (Fig. 9, núm. 7) i una de púnica ebusitana (Fig. 9, núm. 1).

## EL POBLAT DE SES PAÏSSES

L'assentament, un dels més coneguts a les Balears, tant pel bon estat de conservació de les muralles (374 m de perímetre) com per les excavacions de G. Lilliu, que en descobriren al voltant d'un 20 per cent, ha estat objecte de tres noves campanyes d'excavació entre el 1999 i el 2000. De les excavacions antigues se'n coneix un turri-forme central i una dotzena d'habitacions publicades sumàriament (Lilliu 1959; 1960; 1962; 1965). La manca d'un estudi dels materials i de datacions radiocarbòniques no permeten una adscripció cronològica precisa



**Figura 3.** Denes de collaret de pasta vítria (1-17) i objectes de bronze (18-229 procedent de s'Illa dels Porros (Dibuixos de Ramón Álvarez, excepte núm. 19).



**Figura 4.** Materials ceràmics de sa Punta des Patró. Fàcies de segle IV aC.

d'aquests elements i, menys encara, de la seva evolució. Les darreres excavacions s'han centrat en les àrees adjacents a un dels principals accessos al poblat (porta Est), per l'interior, en paral·lel al traçat de la muralla (Hernández-Gasch/Aramburu-Zabala, 2001). Aquests treballs han permès documentar-hi una zona lliure de construccions, en què se situen dues escales d'accés a la muralla, i un seguit de construccions adossades (recintes 20 i 23) de caràcter habitacional, així com un possible corral per a bestiar. A més, també s'hi ha descobert un turriforme anterior a la construcció de la muralla. Tot el sector va ser utilitzat com a ferrer entre final del segle I aC i meitat del segle I dC, moment en què es documenta el seu abandonament. Amb posterioritat va ser ocupat per una cabana àrab, i també s'hi han documentat restes estructurals i materials d'època moderna. La cronologia del sector pel seu extrem inferior ve marcada per la construcció de la muralla entre el segle

VIII aC i el segle VI aC, segons tres datacions radio-carbòniques (Aramburu/Hernández, inèdit). En el segle VI aC, o tal vegada ja en la centúria següent, es basteix el recinte 20, que s'abandona a final del segle V aC. Aquest espai es reconstrueix en el tercer quart del segle I aC i, com la resta del sector, s'abandona al voltant del 50 dC. Del segle IV aC se'n conserven pocs nivells, en els sectors de lliure circulació adjacents a la muralla: amb tota seguretat, l'existència de poques restes, si més no a la banda nord del sector, obeeix al fet que es mantenia l'espai notablement net de deixalles. Del segle III aC es documenten dos nivells de certa entitat a la banda sud del sector, en un espai en què l'elevació abrupta de la roca de base requeria un cert terraplenament. Si bé en el segle II aC s'observa una acumulació de sediment entre el R-23 R-20 i la muralla, l'abandonament definitiu, que s'acompanya de l'enderroc dels murs defensius, s'ha de situar, com ja s'ha dit, en ple segle I dC.



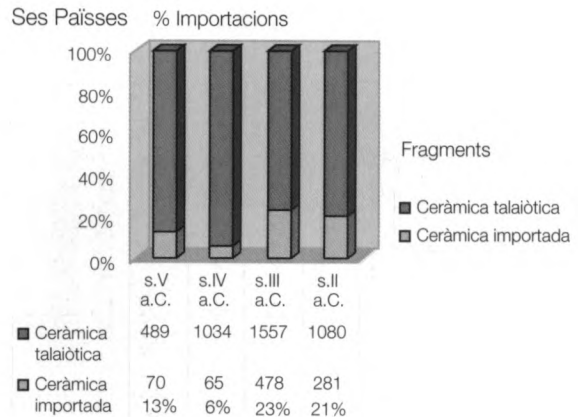
## Els materials

Atesa l'existència d'un volum significatiu de material ceràmic d'importació, que apareix amb posterioritat a la segona meitat del segle V aC i, de manera creixent, arriba fins a mitjans del segle I dC, hem optat per perioditzar-lo per centúries. A efectes del present article, que pretén explorar les dinàmiques comercials talaiòtiques durant la protohistòria, i per tal de fer comparables les dades amb les dels altres jaciments estudiats, només s'han tingut en compte les unitats estratigràfiques que cobreixen del segle V aC al segle II aC. Cal apuntar que bona part de les unitats estratigràfiques estudiades, llevat de les que es troben a l'interior del R-20, no estan delimitades per restes estructurals, sinó que procedeixen de sectors que corren paral·lels a la muralla i que per la part oposada tenen un límit arbitrari. En origen formaven part d'un espai públic -o plaça- situat a l'entrada del portal oriental i de dimensions desconegudes. L'eventual excavació del que resta d'aquestes unitats estratigràfiques pot alterar les xifres presentades aquí, però en qualsevol cas, la mostra és suficientment àmplia com per considerar-la estadísticament significativa.

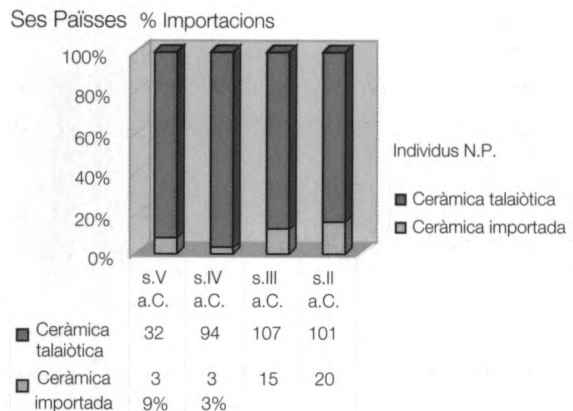
En la fàcies de segle V aC es dona un percentatge baix de produccions importades, un 13% per nombre de fragments (gràfic 13) i un 9 % per NMI no ponderat (gràfic 14, que coincideix amb el càlcul ponderat per 1 - gràfic 15-, en conservar les dues produccions documentades també les formes). Tot i així, en comparació amb les fàcies següents i en relació al que probablement succeeix a molts dels jaciments de la mateixa època a les illes de Mallorca i Menorca, on les importacions contemporànies documentades fins a la data són arreu escadusseres, aquest és un percentatge notable. De fet, a Ses Païsses, la mostra pot estar esbiaixada pel nombre de fragments, reduït a la meitat o a un terç respecte als altres contextos, i pel fet que tot el conjunt prové d'un mateix nivell d'ús/abandonament d'un àmbit domèstic de reduïdes dimensions. En realitat, tots els fragments pertanyen segurament a dos individus d'àmfora ebusitana (67% de les importacions) i un de vernís negre àtic (33%), en concret una "copa *Castulo*" (Fig. 10). Per nombre de fragments, les proporcions amforals augmenten fins a un 74% de les importacions, contra el 26% de la ceràmica àtica de vernís negre (Gràfic 16), fet perfectament atribuïble a la major grandària de les àmfores i de l'índex de fragmentació d'aquestes. Aquesta elevada proporció de vaixel·la, la més alta per nombre de fragments, només se sobrepassarà per NMI (ponderat o no) en el segle II aC (gràfics 17-18) Els mateixos fets argüits més amunt es poden adduir pel que sembla un clar biaix de la mostra. Durant el segle IV aC, les importacions es redueixen a un 6 % per nombre de fragments (gràfic 13), que representen tan sols el 3% de tota la ceràmica d'aquesta fàcies per nombre d'individus no ponderat (gràfic 14), o un 9 % un cop ponderat (gràfic 15). Aquesta reducció s'explica en part pel fet que prové d'una mostra més àmplia i d'un

context tal vegada més aleatori: no es tracta de l'abandonament d'un àmbit domèstic, on la funcionalitat de l'espai determina el material que s'hi troba, sinó de nivells de circulació d'un espai públic. Si més no, aquest darrer fet és responsable de la "tria" que representa el baixíssim índex d'individus no ponderats, ja que la major part de les produccions s'identifiquen per fragments informes, alguns recuperats d'entre les esclertes de la roca de base.

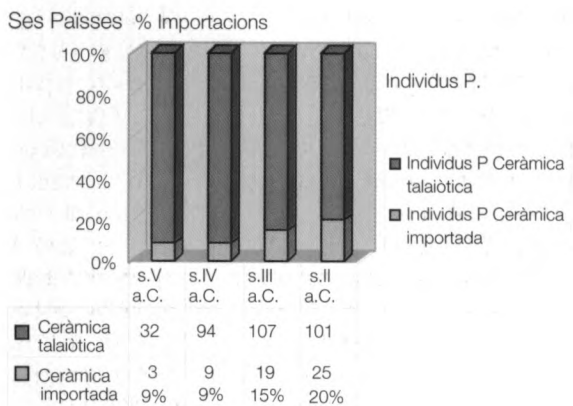
**Gràfic 13.**



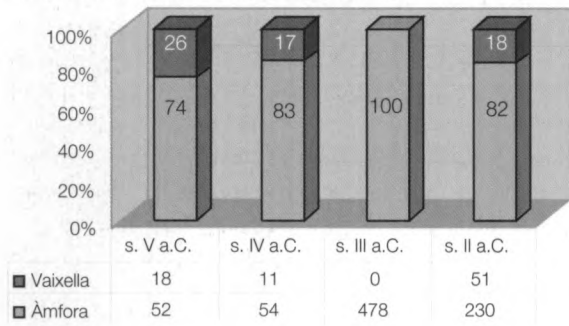
**Gràfic 14.**



**Gràfic 15.**

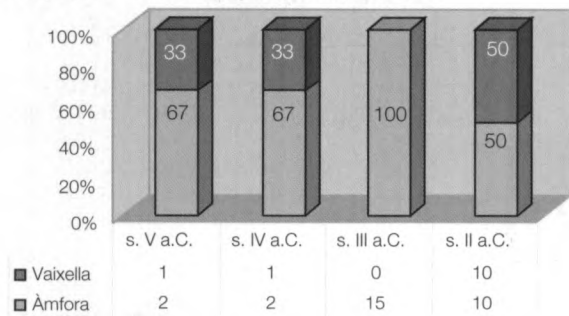


Proporció àmfora/vaixella. Fragments



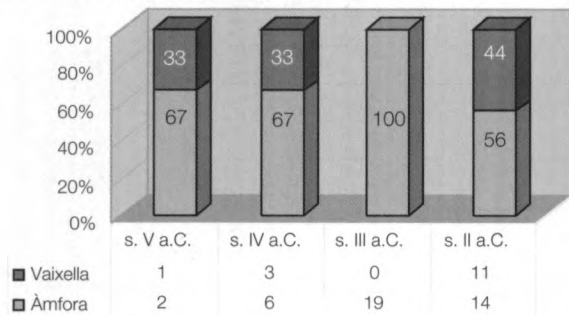
Gràfic 16.

Proporció àmfora/vaixella.N.M.I., N.P



Gràfic 17.

Proporció àmfora/vaixella. N.M.I., P



Gràfic 18.

Les produccions amfòriques representen el 83% dels fragments -o el 67% per individus, en càlcul ponderat o no- de totes les importacions (gràfics 16-18). Per àrees de producció, la immensa majoria -el 94% dels fragments o el 49% dels individus ponderats per u- continua procedint, com succeeix a tota l'illa, de la veïna Ebusus. Es tracta, naturalment, del tipus PE 14. S'introdueixen molt residualment l'àmfora itàlica i la ibèrica, que suposen un 2% dels fragments per a cada producció, que en xifres reals correspon a un sol fragment informe. En aquest sentit el percentatge d'individus ponderat per u, que atorga un 17% a cada producció, és completament il·lusori, essent preferible el comptatge per fragments (gràfics 19-21).

El 17% de fragments -el 33% per individus en càlcul ponderat o no (gràfics 16-18)- de les importacions que arriben durant el segle IV aC a Ses Païsses, segons la mostra estudiada, pertany a vaixella. S'hi troba ceràmica comuna ibèrica i ebusitana, i un individu de pseudocampaniana ebusitana. Per fragments, això representa un 73%, un 9% i un 18% respectivament, però la mostra és massa petita com per a considerar-la estadísticament vàlida. Per nombre d'individus ponderat per u, n'hi ha un de cada producció.

En el segle III aC és quan s'identifica un increment notable d'importacions respecte de la ceràmica indígena, el 23% per nombre de fragments, el 12% per NMI no ponderats i el 15%, un cop ponderats per u (Gràfics 13-15). El fet que es tracti exclusivament d'àmfores - amb un índex de fragmentació major- explica la notable distància entre nombre de fragments i NMI, ponderat o no (gràfics 16-18). Es tracta de la mostra més gran (2035 fragments de ceràmica), procedent tota d'un espai adosat a la muralla, terraplenat per salvar un desnivell de la roca de base, abans de construir un mur de tanca que va convertir l'esmentat espai en un corral.

Les àmfores que arriben en aquest moment al jaciment, segons la mostra analitzada, representen la totalitat de la ceràmica importada (gràfics 16-18). Per àrees de producció, destaca el retrocés de la zona ebusitana, més o menys important segons l'indicador de quantificació adoptat. Per fragments representa encara el 80%, percentatge molt similar al d'individus no ponderat (79%). Per individus ponderat per u, la reducció apareix més severa, representant ja un 62% (gràfics 19-21). En un llunyà, però significatiu, segon lloc apareixen les àmfores procedents de l'àrea ibèrica (un 10% dels fragments, 7% dels individus no ponderats i 11% ponderats). L'àmfora itàlica segueix estant present amb un 6% del total dels fragments, que ateny, però, els mateixos percentatges que l'àmfora ibèrica per NMI, ponderats o no (11% i 7% respectivament). S'introdueix també residualment, a partir de fragments informes (1%), l'àmfora procedent del Cercle de l'Estret de Gibraltar -un 5% dels individus ponderat per u-. Atesa la reduïdíssima dispersió espacial de totes les unitats estratigràfiques que corresponen a aquesta centúria, i per més que la seva existència física sigui real, la ponderació per u pot haver augmentat artificialment el nombre d'individus de les produccions minoritàries, representades sovint per fragments informes.

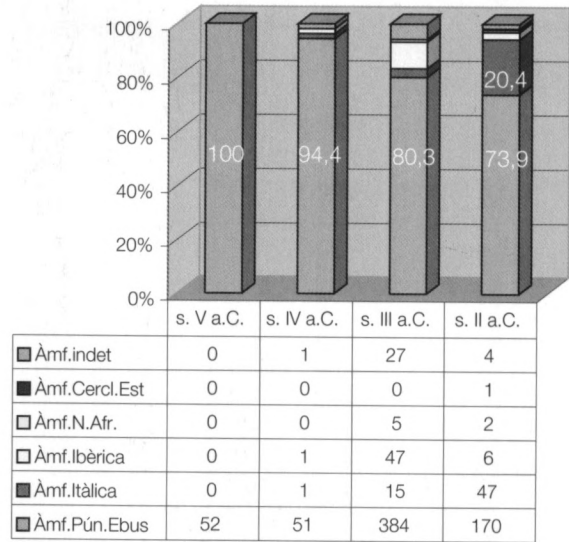
S'observa, doncs, un clar domini del comerç ebusità, essent encara representades les vores d'àmfora PE 14 (T-8111), junt amb les de PE 15 i nanses de la sèrie vint, possiblement de PE 22. La manca de fragments atribuïbles a vaixella durant la tercera centúria implica un buit en el registre que segurament s'hagi d'atribuir a parcialitat en la mostra.

Finalment, en el segle II aC les importacions representen el 21% dels fragments, el 17% dels individus no

ponderats i el 20%, un cop ponderats. Prové d'un únic nivell adosat a la muralla per la banda nord del sector, que fins aleshores s'havia mantingut relativament net de deixalles (gràfics 16-18).

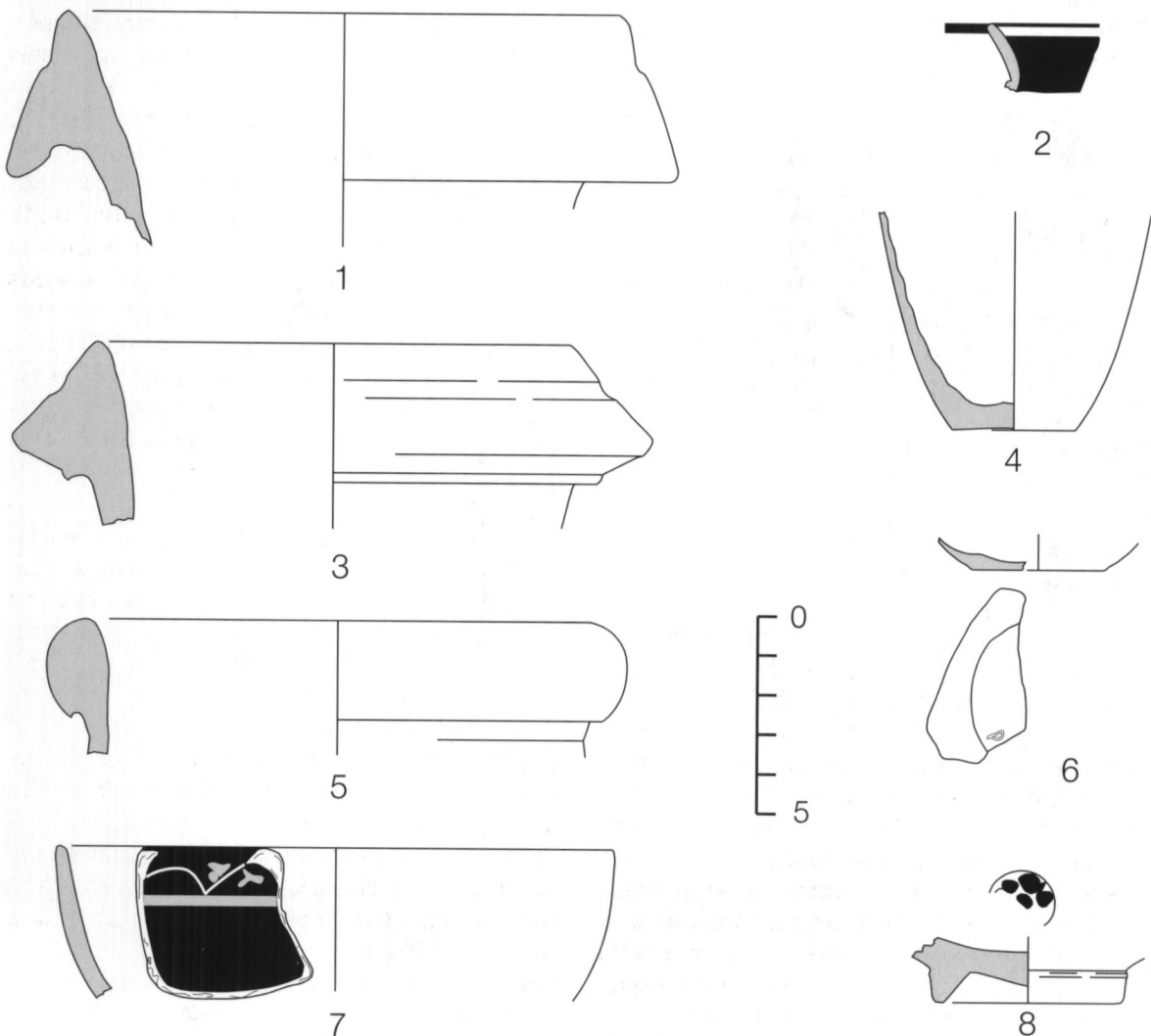
En el segle II aC s'accentua la tendència a una progressiva reducció de les àmfors de procedència ebusitana, que representa des d'un 74% per nombre de fragments, un 40 % per NMI no ponderat, a un escàs 36% segons el NMI ponderat per u (gràfics 19-21). Tipològicament, es troben representats els tipus PE 16 (T-8131) i PE 17 (T-8132). Per contra, s'observa un augment de les àmfors itàliques, que és important per nombre de fragments (arriba a un 20%, triplicant les xifres de l'anterior centúria, i sobrepasant les produccions ibèriques), però que és espectacular per NMI, tant no ponderat -el 40%- , com ponderat -el 36%, igualant les xifres de les àmfors ebusitanes-. Tipològicament, es tracta de Dressel 1. L'àmfora ibèrica és present de manera minoritària segons el nombre de fragments -un

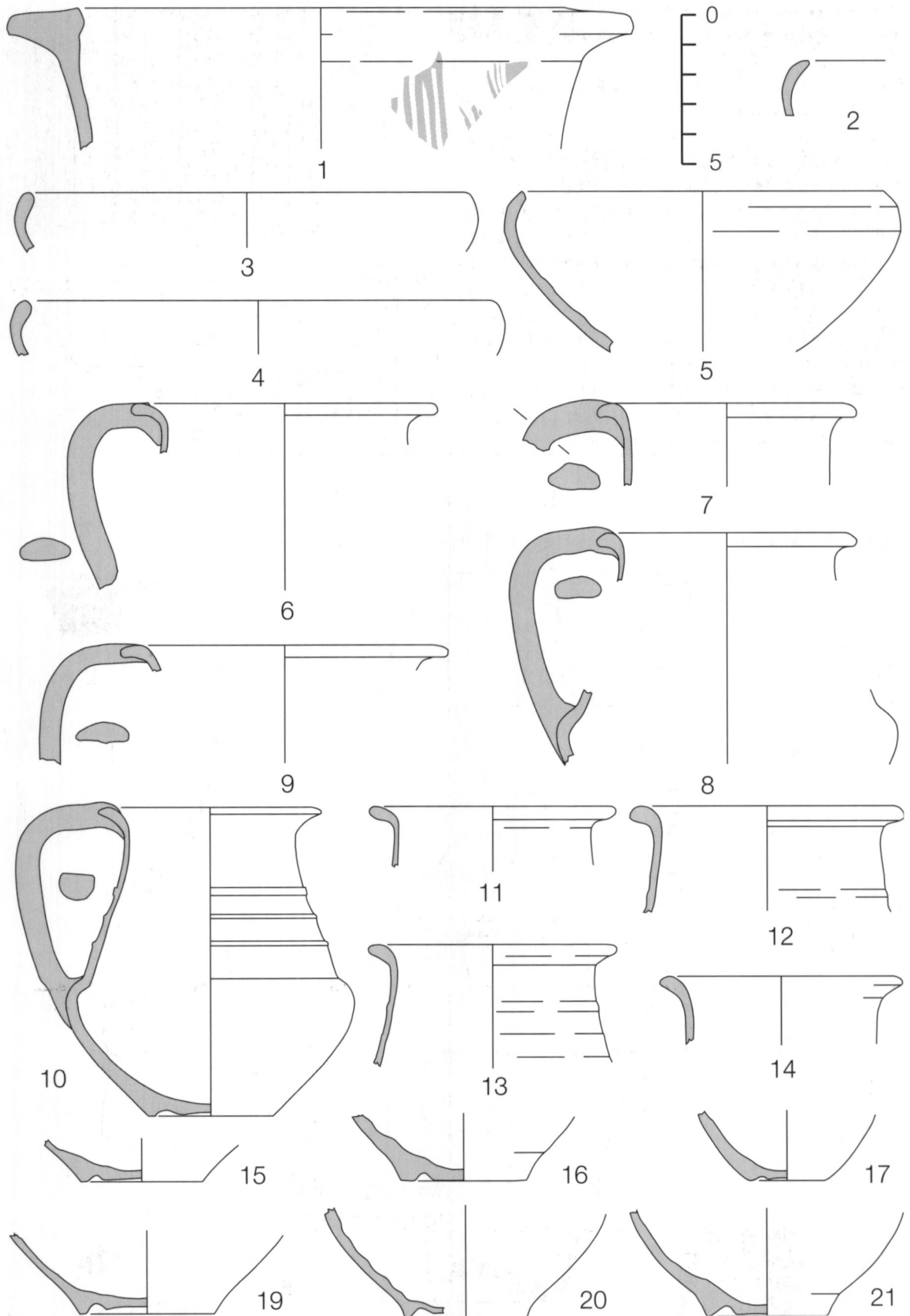
Fragments d' àmfora



Gràfic 19.

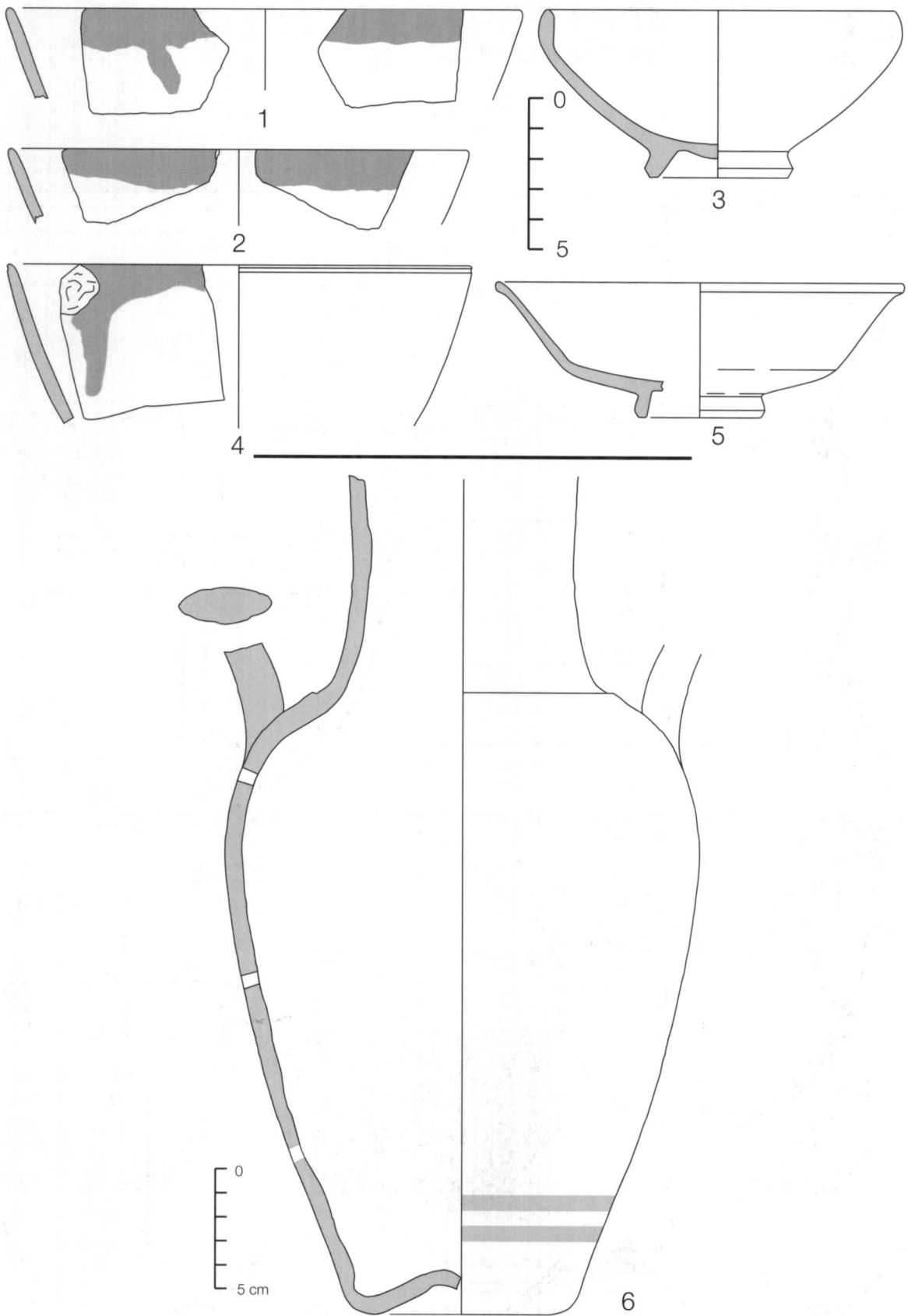
Figura 5. Materials ceràmics de sa Punta des Patró. Nivells superficials i exteriors.



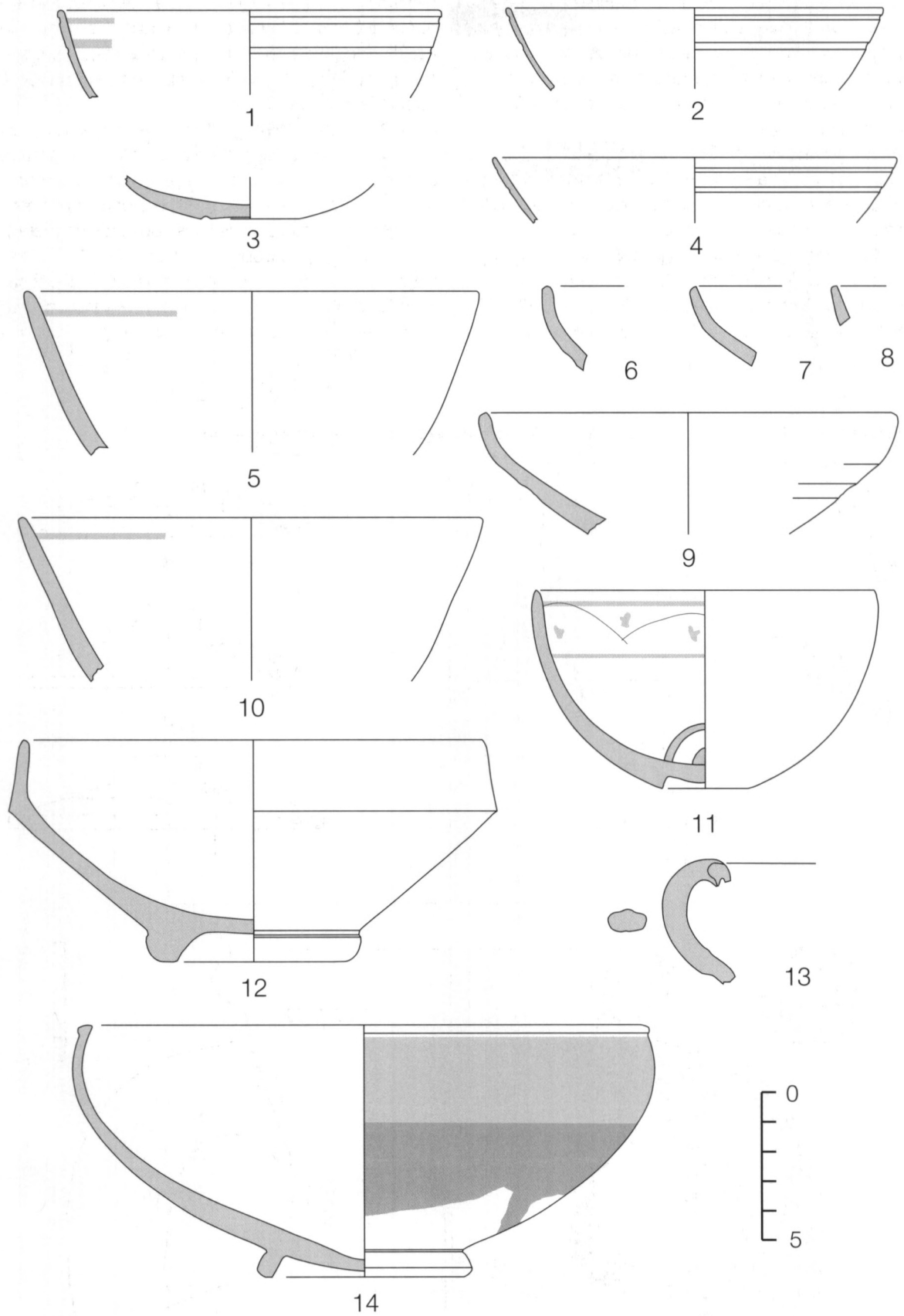


118

Figura 6. Ceràmica ibèrica de sa Punta des Patró. Fàcies de segle II aC. Nivells d'ús del recinte.



**Figura 7.** Ceràmica púnica ebusitana de sa Punta des Patró. Fàcies de segle II aC. Nivells d'ús del recinte.



120

**Figura 8.** Materials ceràmics de sa Punta des Patró. Fàcies de segle II aC. Nivells d'ús del recinte.

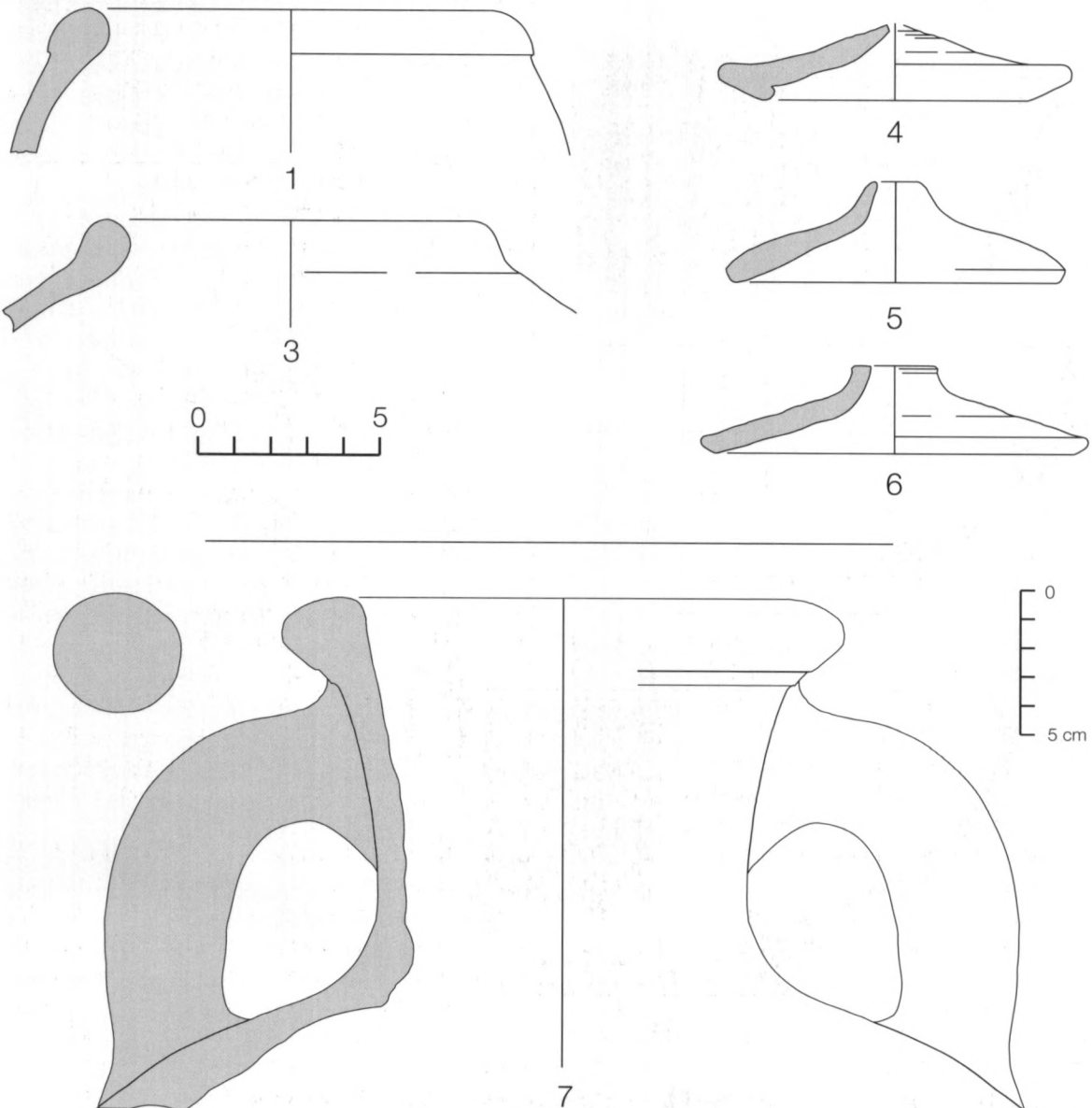
3%-, però encara important per NMI -un 10% no ponderat i un 7% ponderat per u-. Finalment, un 2 % dels fragments (dos informes) corresponen a àmfora púnica nordafricana i un 1% a àmfora del Cercle de l'Estret de Gibraltar (un fragment informe), que atenyen un 7% del NMI ponderat, xifra que sens dubte està esbiaxada a l'alça.

Aquest augment de les produccions amfòriques itàliques amb posterioritat a la Segona Guerra Púnica -i relacionat amb el resultat favorable a Roma d'aquest conflicte bèl·lic- es documenta a tota l'illa de Mallorca: sobre una mostra amfòrica de 362 individus (presumiblement no ponderats), un 28 % corresponen a aquesta producció, tot sumant les àmfors ebusitanes un 38%, entre PE 17 (T-8132) (30 %) i PE 24 (8 %) (Guerrero, 1998, gràfic 4).

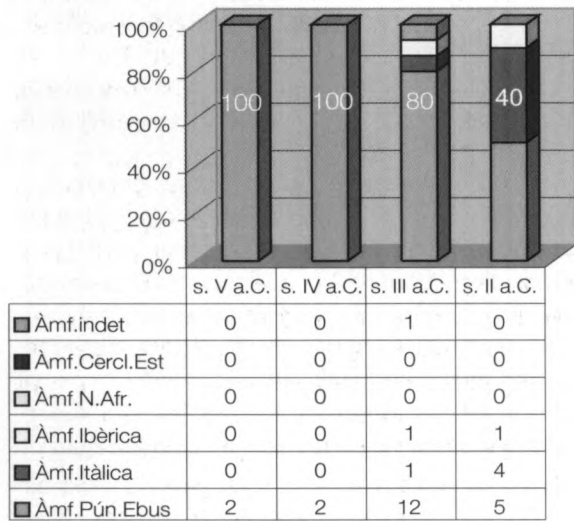
Si les àmfors representen en aquesta fàcies d'importacions el 82% dels fragments analitzats -per NMI no ponderats el 50% i ponderats, el 56%-, l'arribada de vaixel·la -17% dels fragments- ateny les majors proporcions, sobretot, a tenor del comptatge per NMI -50% no ponderat i 44% ponderat-.

Aquest fet s'ha explicat d'altres vegades per un canvi dels hàbits de consum de les societats indígenes, que es troben orientats en les primeres fases a productes de prestigi (el vi, l'oli i d'altres productes de consum, junt a certes vaixel·les fines i objectes de metall). Quan el comerç es troba ben establert la diversificació dels productes hauria afectat objectes de menor vàlua, la ceràmica comuna, que podria arribar a arraconar a la vaixel·la de servei indígena. Aquest no és el

**Figura 9.** Materials amfòrics de sa Punta des Patró. Fàcies de segle II aC. Nivells d'ús del recinte.

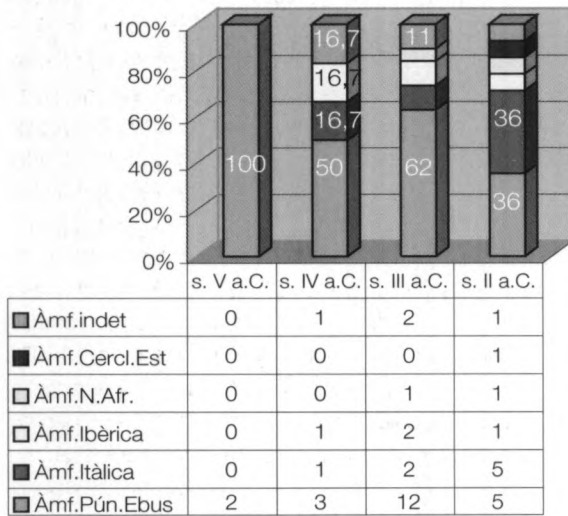


Àmfora N.P.



Gràfic 20.

Àmfora P.



Gràfic 21.

cas de les societats talaiòtiques, en les que la ceràmica a mà manté una forta presència en tota la ceràmica de cuina i de servei fins segurament ben entrada la romanització. Els índexs comentats més amunt, per bé que es refereixen al conjunt de la ceràmica d'emmagatzematge, cuina i servei, són significatius: el 79% dels fragments, el 83% del individus no ponderat i el 80% ponderat corresponen a ceràmiques locals. Malgrat tot, en aquestes cronologies es documenten notables dipòsits de vaixel·la (en especial en els santuaris, però també en algunes necròpolis), així com d'altres importacions que ja no es poden considerar com objectes de prestigi, com les denes de collar de factura púnica i part de l'utilatge metàl·lic, que degué ser de producció al·lòctona almenys en bona part, atesos els escassos jaciments metal·lífers de les illes Balears.

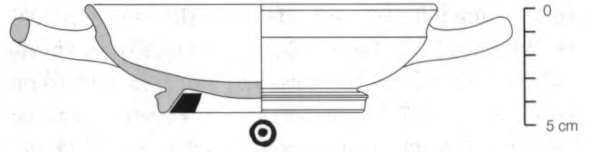


Figura 10. Castulo Cup procedent del poblat de Ses Païsses d'Artà.

CONSIDERACIONS FINALS

Les novetats principals que és possible extreure de l'estudi d'aquests tres jaciments es poden resumir en els punts següents:

1. Des del punt de vista quantitatiu, el volum de les importacions sembla a primera vista comparable amb el que es documenta contemporàniament a la costa ibèrica. Efectivament, un còmput global per nombre d'individus ponderat per u realitzat a partir de diversos conjunts de jaciments d'habitat d'aquesta zona mostra uns percentatges i una evolució temporal estrictament comparables amb les que s'observa a Ses Païsses, amb la sola excepció del segle II aC (gràfic 22). La coincidència és encara més precisa -quasi exacta, de fet- si la comparació es fa en relació al conjunt format per Ses Païsses i Punta des Patró (gràfic 23).

Som conscients, tanmateix, que aquest tipus de comparació entre dues realitats històriques i arqueològiques tan diferents com el món ibèric i el món talaiòtic tardà no deixa de presentar dificultats. Per exemple, no existeix en l'àmbit talaiòtic una producció d'àmfores ni de grans envasos comparables amb els que es donen al món ibèric, la qual cosa es reflecteix sens dubte en un comptatge basat en el nombre de fragments. La prudència amb què cal prendre aquest tipus de càlcul resulta evident si es pren en consideració no solament la xifra bruta del nombre d'individus, sinó també la naturalesa d'aquestes. En efecte, si a la Mallorca septentrional dominen àmpliament les importacions amforals -i aquest sembla, per una altra part, un fenomen general a tota l'illa (Guerrero 1998; 1999)-, a la costa ibèrica el predomini correspon sempre a la vaixel·la, mentre que l'àmfora mai no supera el 25%. Com a única excepció al nord de Mallorca cal mencionar la fase de segle II aC de sa Punta des Patró, on la vaixel·la domina àmpliament, la qual cosa, però, s'explica fàcilment pel caràcter ritual del jaciment.

En definitiva, la diferent natura dels materials importats a Ibèria i als jaciments mallorquins estudiats en aquest treball fa totalment irrellevant la coincidència en les xifres brutes del percentatge de peces d'origen exòtic, ja que, en definitiva, es tracta de productes diferents.

2. Pel que fa a la procedència dels materials importats, els productes ebusitans són sempre àmpliament majoritaris, amb la sola excepció del segle II aC. En efecte, en el conjunt de la zona estudiada l'àmfora ebusitana



és la mercaderia més abundant des del segle V (100% de l'àmfora importada a Ses Païsses). En els nivells de segle IV aC de Ses Païsses i Punta des Patró en representa un 42,7% (càlcul per individus ponderat per u), percentatge que s'eleva novament fins al 62% durant el segle III aC a Ses Païsses. Durant el segle II aC l'àmfora itàlica depasa, amb un 38% el percentatge d'àmfora ebusitana (28%) en els nivells sumats de Ses Païsses i Punta de Patró. Ara bé, cal tenir present que en aquests nivells també és abundant la vaixel·la ebusitana, de manera que el conjunt de peces d'origen itàlic només representa el 12% del total, mentre que les ebusitanes en constitueixen el 28% i les ibèriques, les més abundoses, arriben al 40%. A tot això cal afegir les nombroses denes de collaret de pasta de vidre documentades a les necròpolis, que habitualment són tingudes per produccions púniques i probablement van arribar a l'illa en vaixells ebusitans, si més no en gran part.

En definitiva, tot sembla indicar que la zona estudiada –i sens dubte el conjunt de Mallorca– va gravitar des del segle V aC dins l'òrbita comercial ebusitana i que el comerç itàlic no hi va esdevenir el factor dominant fins després de la conquesta romana l'any 123 aC, tot i que la presència de materials d'origen itàlic sembla ja significativa abans d'aquesta data.

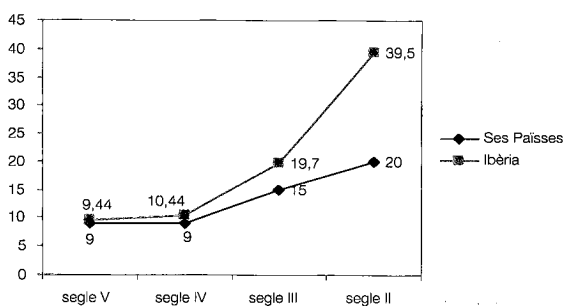
3. Aquest predomini del comerç ebusità permet relacionar la zona estudiada amb la costa ibèrica, on s'han realitzat observacions similars, tot i que, com s'ha dit, amb xifres relatives diferents pel que fa a les proporcions entre àmfora i vaixel·la. De fet, podem suposar que fou a través del comerç ebusità (i possiblement itàlic en el segle II aC) que es van difondre a Mallorca les escasses àmfors massaliotes que hi han estat documentades (fins al moment, només al Puig de sa Morisca i a Punta des Patró) i, molt particularment, les produccions originàries de la costa ibèrica, les quals, com hem vist, es documenten des del segle VI aC (sivella de cinturó de garfis de s'Illa des Porros), són ja nombroses en el segle IV aC a la Punta des Patró i, fins i tot, esdevenen majoritàries en la fase més tardana d'aquest darrer jaciment si es compta el conjunt del material: La presència a Punta des Patró d'una àmfora coríntia de segle IV aC (la primera, en la mesura del nostre coneixement, que es documenta

a l'illa de Mallorca, exceptuant, òbviament, el derelict del Sec) ha de ser atribuïda també amb tota probabilitat a aquest mateix tràfec comercial ebusità.

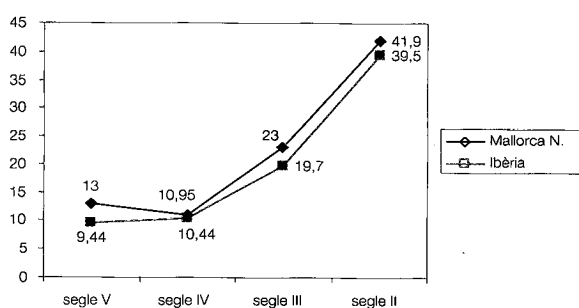
4. Pel que fa a la presència de vaixel·la importada, ja s'ha assenyalat el seu caràcter minoritari, excepte en els nivells tardans de Punta des Patró. La peça més antiga és sens dubte la copa jònia tipus B2 de Punta des Patró, un exemplar únic, en la mesura del nostre coneixement, a les Illes Balears. A partir del segle V aC domina, com a la resta del món mediterrani, la vaixel·la de producció àtica, que és sempre de vernís negre. A la zona que ens ocupa, cal destacar, les "copes *Castulo*" de Ses Païsses (Fig. 10) i del santuari de La Punta (Pollença) (Arribas *et alii*, 231, fig. 8, a), que cal datar de la segona meitat del segle V aC. L'arribada d'aquest tipus de material s'intensifica notablement en el segle IV aC. D'aquest moment daten, efectivament, les tres peces provinents del jaciment talaiòtic de Sa Portella, sota la ciutat romana de Pollentia (Arribas *et alii* 1987; Sanmartí *et alii* 1996, 55-56). Es tracta, concretament, d'una *stemless kylix* de la "classe delicada", datable de finals del segle V aC o, més probablement, del primer quart de la centúria següent, d'una pàtera forma Lamb. 21 i d'una base pertanyent a una peça de petites dimensions, possiblement forma Lamb. 24b o Lamb. 21/25A. Cal afegir a aquestes peces un fragment de *bol/sal* i una petita pàtera forma Lamb. 21 del ja esmentat santuari de La Punta, així com un fragment de copa i una altra pate-reta forma Lamb 21 trobades al jaciment de Gotmar, al port de Pollença (Arribas *et alii* 232 i 233, fig. 9). A tot això caldria afegir encara la presència de dues lucernes, a Pollentia, del tipus Howland 23-C (Arribas *et alii*, 1987, 232) i a sa Punta des Patró (Fig. 4, núm. 6) respectivament. Es tracta, en conjunt, d'un nombre reduït de peces, però no despreciable si es té present el reduït nombre de treballs d'excavació en extensió a la zona i el fet que sovint es tracta de troballes casuals o producte d'intervencions no programades.

Les produccions de vernís del segle III aC són particularment escadusseres a la zona estudiada en aquest treball, però no del tot inexistents. Efectivament, el Taller de les Petites Estampilles és representat per un bol complet trobat a Gotmar (Arribas *et alii* 1987, 232 i 233, fig.

Gràfic 22.



Gràfic 23.



9, c). Així mateix, al jaciment talaiòtic de Sa Portella han aparegut un fragment de vora d'un petit bol de forma pròxima al tipus Lamb. 25, i un petit fragment de fons amb restes d'una palmeta pertanyent a un vas fabricat pel Taller de Nikia-Iwn.c. (Sanmartí *et alii* 1996, 54-55). Igualment, cal destacar la presència d'algunes peces de campaniana A antiga, com ara el bol àpod forma Lamb. 33A amb gran rosàcia impresa procedent de Gotmar (Arribas *et alii* 1987, 231-232).

5. Malgrat les seves limitacions evidents, la documenta-

ció actualment disponible al nord de Mallorca permet valorar amb dades quantitatives sòlides algunes grans tendències del tràfec comercial, que, per una altra part, semblen perfectament coherents amb el que fins ara sabem del comerç protohistòric a l'illa. Només la multiplicació de les dades quantificades permetrà eventualment completar i matisar aquest quadre preliminar, precisant el volum real de les importacions en cada moment històric, la seva procedència i, finalment, l'ús diferenciat que s'en feia en els diferents jaciments indígenes.

## BIBLIOGRAFIA

ARAMBURU-ZABALA, J., HERNÁNDEZ-GASCH, J. inèdit, Murallas de la edad del hierro en la cultura talayótica. El recinto fortificado del poblado de Ses Païsses (Artà, Mallorca).

ARRIBAS, A., TRIAS, G., CERDÀ, D., DE HOZ, J. 1987, *El barco de El Sec (Costa de Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*, Palma.

ASENSIO, D., SANMARTÍ, J., 1998, Consideracions metodològiques en relació a l'estudi de les activitats comercials en època protohistòrica. *Comerç i vies demunnicació (1000 aC-700 dC)*, XI Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, 17-32.

BOARDMAN, J., VOLLENWEIDER, M.-L. 1978, *Ashmolean Museum. Oxford. Catalogue of the Engraved Gems and Finger Rings, I. Greek and Etruscan*, Oxford.

BOULOUMIÉ, B. 1973, *Les oenochoés en bronze du type "Schnabelkanne" en Italie*. Roma.

CAMPS, J., VALLESPÍR, A. 1998, *El Turó de les Abeilles, Col·lecció La Deixa*, 1, Monografies de patrimoni Històric, Palma.

CUADRADO, E. 1978, Fíbulas de La Tène en El Cigarralejo, *Trabajos de Prehistoria* 35, Madrid, 307-325.

DAUGAS, J.P., TIXIER, L. 1978, Essai de technologie et de typologie des fibules annulaires ibériques, *Cypselà* II, 121-143.

GUERRERO, V.M. 1998, Las importaciones cerámicas en la protohistoria de Mallorca; in J. Ramon, J. Sanmartí, D. Asensio, J. Principal (ed.), *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, *Arqueomediterrània*, 4., Barcelona, p. 175-191.

GUERRERO, V.M. 1999, *La Cerámica Protohistórica a Tomo de Mallorca (s. VI-I a.C.)*, BAR International Series 770.

HERNÁNDEZ GASCH, J., 1998 b, *Son Real. Necrópolis talayótica de la edad del hierro. II: Estudio arqueológico y análisis social*. Barcelona.

HERNÁNDEZ-GASCH, J., ARAMBURU-ZABALA, J. 2001, Informe de los trabajos de excavación arqueológica en el poblado talayótico de Ses Païsses (Artà, Mallorca). Campaña de 2000". <http://www.talayotseglecom/portal/catala/frames/indarc.htm>.

HERNÁNDEZ GASCH, J., SANMARTÍ, J., MALGOSA, A., ALESAN, A. 1998, La necrópolis talaiòtica de s'Illot des Porros, *Pyrenae*, 29, 69-95.

HERNÁNDEZ-GASCH, J., SANMARTÍ, J., VELAZA, J., 2002, El cuenco púnico esgrafiado con epígrafe latino del santuario talayótico de Sa punta des Patró (Mallorca), *Sylloge Epigraphica Barcinonensia*, IV, *Cornucopia* 9, 57-66.

JACOBSTHAL, P., LANGSDORFF, A. 1929, *Die Bronzeschnabekannen*. Berlin.

JOFFROY, R., *Le trésor de Vix (Cote-d'or 1954)*, Paris.

LILLIU, G. 1959, Primi scavi del villaggio talaiotico di Ses Païsses (Artà, Maiorca), *Annali dell'Facolta di Lettere dell'Universita di Cagliari* XXVII, Cagliari, 33-74

LILLIU, G. 1960, Primi scavi del villaggio talaiotico di Ses Païsses (Artà, Maiorca), *Rivista del Istituto Nazionale di Archeologia e storia dell'Arte*, 5-73

LILLIU, G. 1962, La missione archeologica italiana nelle Baleari, *Archivio Storico Sardo* XXVIII, Cagliari, 300-302

LILLIU, G. 1965, Informe sobre la IV campaña de excavaciones arqueológicas en ses Païsses (Artà, Mallorca) de la Misión Italiana, *Not. Arq. Hisp.* 1-3, 116-130

PY, M., ADROHER, A.M., 1991, Principes d'enregistrement du mobilier archéologique. *Lattara 4. Système d'enregistrement, de gestion et d'exploitation de la documentation issue des fouilles de Lattes*, Lattes, 81-100.

RICHTER, G. 1968, *The engraved gems of the Greeks, Etruscans and Romans, I. Engraved gems of the Greeks and the Etruscans*, Londres.

SANMARTÍ, J., Les relacions comercials en el món ibèric, III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric, Saguntum-PLAV, Extra 3, 311-328.

SANMARTÍ, J., PRINCIPAL, J., TRIAS, M.G., ORFILA, M., *Les ceràmiques de vernís negre de Pollentia*, The William L. Bryant Foundation 5, Barcelona.

TARRADELL, M. 1964, *La necrópolis de "Son Real" y la "Illa dels Porros", Mallorca, Excavaciones Arqueológicas en España* 24. Madrid.

TARRADELL, M., HERNÁNDEZ-GASCH, J. 1998, *Son Real. Necrópolis talayótica de la edad del hierro. I: Catálogo e inventarios*, Barcelona.